

כיצד ברוננו לאטור שינה את חיי: על ההומניזם של הוגה פוסט-הומניסטי

יובל יונאי*

אנחנו כנראה צריכים גורואים, מורי הלכה שיסדרו לנו את העולם, את הראש, יפקחו לנו את המבט לכיוונים חדשים וייתנו לנו השראה.

לפני חודשים אחדים נפטר הגורו שלי, ברוננו לאטור, ואני חושש שהוא לא היה אוהב את הפתיחה הזאת. לא מטעמי צניעות – אני לא יודע אם הוא היה אדם צנוע; הוא לא הרשה לעצמו אף פעם להצטנע ולהצניע את המסר שלו, כי הוא תמיד חשב בגדול; הוא תמיד רצה להפוך את העולם למקום טוב יותר דרך האופן שבו אנו מסתכלים ומבינים את המציאות מסביבנו. הוא כמעט הצליח. הרבה חוקרים באירופה הושפעו ממנו, אבל המהפכה התפיסתית שהוא קידם לא התרחבה לזרם המרכזי בסוציולוגיה. באופטימיות אפשר לומר שהיא עדיין לא פרצה לזרם המרכזי.

לאטור לא היה אוהב את הפתיחה שלי כי הוא לא אהב את הנטייה לארגן את ההיסטוריה האינטלקטואלית ברובריקות ולקבוע גבולות בין אסכולות של הוגים דגולים; הוא לא האמין שאפשר לסכם את הידע של דיסציפלינה מסוימת בספר לימוד קוהרנטי, כי הידע משתנה כל הזמן, כי החוקרות והחוקרים בכל תחום מפרשים קביעות ישנות לפי צרכים חדשים, והגבולות בין גישות שונות מיטשטשים והולכים. לכן הוא גם לא האמין בדיסציפלינות, וחשב שמחקר טוב מערב כלים ומושגים משטחים שונים. לאטור גם ידע שאדם אחד, גדול ככל שיהיה, אינו יכול לשנות את העולם. הוא היה מודע לכוח של רשתות, של חיבורים בין שחקנים, ארגונים, כלי מחקר ואינטרסים שונים, שיחד יכולים לייצר משהו חדש. הוא עצמו כתב עם הרבה שותפים, ויזם כנסים שאפשרו לקדם את החשיבה ולשפר מסגרות מושגיות. לאטור גם היה נדיב מאוד במפגשים אישיים ובמתן קרדיט לעבודות של עמיתים ותלמידים. המרכז שהוא ומישל קאלון ניהלו במשך עשורים בבית הספר למכרות בפריז היה המרכז של "אסכולת פריז" – חממה של יצירתיות ששיחק לי המזל לבלות בה חודשיים ב-1995.

לא הייתי מקורב ללאטור; הקשר שלי היה דרך מישל קאלון, שעזמו בייליתי שנה בפרינסטון, ושהיה כאמור שותף מלא של לאטור בניהול המרכז לסוציולוגיה של חדשנות ובכתיבה של כמה ממאמרי המפתח המוקדמים של תיאוריית השחקן-רשת (ANT) (Callon & Latour, 1981, 1992). גם לא הייתי מהנאמנים האדוקים ביותר; לא צמחתי בבית גידול לאטוריאני, לא בלימודי המוסמך בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב ולא בדוקטורט, שנכתב באוניברסיטת נורת'וסטרן. בהמשך נסחפתי למחקרים בריבוד עם ורד קראוס וז"ל ולמחקר היסטורי על המשגות של נטייה מינית ועל היסטוריה של הומואים. בתור ה"סוכן" של מפעל ה-ANT בישראל, לא הצלחתי לקדם את החשיבה הלאטוריאנית בארץ, אף שהסימפוזיון הזה והעבודה של עוד מתי מעט סוציולוגים ישראלים שנדבקו

* פרופ' יובל יונאי, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת חיפה

המחבר מודה לתמר ברקאי ולעוז גורה על הערותיהם, אף שלא את כל תובנותיהם השכיל להכניס למסה.

בוירוס הלאטוריאני אולי עוד יפיחו חיים בגחלת. בינתיים אני רוצה לחזור לעבר ולספר על המפגש שלי עם לאטור ותיאוריית השחקן-רשת, ולספר כיצד הם השפיעו על עבודתי. בזמן לימודי לתואר ראשון ושני בתל אביב (1978-1986), אני ושאר התלמידים של יונתן שפירא, של אבי קורדובה ושל סשה ויטמן הושפענו מהמחשבה הניאו-מרקסיסטית, מהחיבור של מקס ובר והשיח המרקסיסטי על אידיאולוגיה. הרעיון כי האידיאולוגיה היא מרכיב בסיסי במערך השליטה המעמדי קסם לי ולרבים מחברותי וחבריי לספסל הלימודים. הוא אפשר לנו להתנער מהמיתוסים הדומיננטיים של החברה הישראלית שהופצו תחת ההגמוניה של מפלגת העבודה בתוכניות הלימודים בבתי הספר, בסדרות חינוך בצבא ובתקשורת ההמון הישראלית. כבוגר החוג לכלכלה קסמה לי במיוחד הביקורת של קארל מרקס, שראה בכלכלה הפוליטית מדע בורגני שנועד להסוות את הניצול הכלכלי ולהצדיקו. עבודת המוסמך שלי עסקה בשיח העיתונאי בישראל על התוכנית הכלכלית של 1985 וחשפה את האופן שבו פרשני הכלכלה בעיתונות תלויים בכלכלנים באקדמיה (יונאי, 1986).

בדוקטורט החלטתי להמשיך באותו כיוון. מכיוון שהבנתי את חשיבות השיח האקדמי בעיצוב השיח בעיתונות, החלטתי לחקור את ההיסטוריה של מדע הכלכלה ולהסביר מזווית ניאו-מרקסיסטית איך המדע הזה גיבש את תורתו. מובן שבמסגרת החשיבה המרקסיסטית הנחתי שההסבר מצוי בסופו של דבר בשירות שהידע נתן לשליטה של המעמד הקפיטליסטי. במילים פחות מנומסות וביהירות של צעירים, רציתי להראות איך הכלכלנים הגיעו לתיאוריות המופרכות שלהם, שאנחנו, הסוציולוגים הנאורים והחכמים, הבנו עד כמה הן לא מציאותיות. אני מקווה שהאירוניה העצמית ברורה.

באמצע שנות השמונים, הסוציולוגיה המרטוניאנית של המדע – שעסקה בכל מה שקורה במוסדות מדעיים מלבד הידע המדעי עצמו: ריבוד של מוסדות מדעיים ושל מדענים, תהליכי קידום, זכייה בפרסים יוקרתיים, הונאה וענישה על תרמיות מדעיות וכדומה (Merton, 1973; Zuckerman, 1988) – הפכה לסוציולוגיה של ידע מדעי (SSK, *Sociology of Scientific Knowledge*). את המהלך הובילה קבוצת חוקרים בריטים מאדינבורו ומבאת' שהציעו את מה שמכונה "התוכנית החזקה", תפיסה מרקסיסטית למחצה שחיפשה אינטרסים של קבוצות בעלות כוח מאחורי כל רעיון מדעי (ראו למשל Barnes, 1977; Bloor, 1976, 1984; Shapin & Schaffer, 1985). זה התאים בדיוק למה שרציתי לעשות ביחס לכלכלה. קיוויתי שאוכל להראות איך מימון מעורב ביצירת ידע באמצעות חשיפה קשרים בין קרנות פרטיות לחוקרים בכלכלה.

בינתיים הווארד בקר – עוד גורו בפנתיאון האישי שלי – חזר מפריז לנורת'וסטרן נלהב מפגישתו עם לאטור והחליט ללמד סוציולוגיה של מדע, תחום שחרג משטחי התעניינותו הקודמים. ברשימת הקריאה בקורס לתלמידי תואר ראשון היה ספר אחד בלבד: *Science in Action*, ספרו של לאטור שיצא רק שנה אחת קודם לכן (Latour, 1987). הסטודנטים מרטו את השיעור בחוסר הבנה, אבל אצלי נבט מהפך אפיסטמי.

הקשר בין בקר ללאטור צריך להיות מובן למי שמכיר את העבודות שלהם. הסירוב לקבל ראיפיקציות מקרו-חברתיות והעיסוק בניתוח תהליכים חברתיים קונקרטיים ניכר באופן שבו לאטור וסטיב וולגר עקבו מקרוב אחר מה שמתרחש במעבדה אחת (Latour & Woolgar, 1979), ובאופן שבו בקר עקב אחר סטודנטים לרפואה (Becker, 1961), מעשני

מריחואנה (Becker, 1963), מוזיקאים ואמנים אחרים (Becker, 1982). מעבר לדמיון במחקר היה גם דמיון בחוש ההומור, בחוסר הנכונות להתנהל על פי הנורמות המקובלות באקדמיה ובהתנגדות לכל ידע קנוני שמתיימר להכריז כי התיאוריה הסוציולוגית סגורה (ראו למשל (Becker, 1998; Latour & Weibel, 2002).

Science in Action שבה את ליבי, אבל בחלקים מסוימים היה נראה לי שלאטור הגויים; שהוא הלך רחוק מדי. זה היה הספר הראשון שבו לאטור הכליל ממחקרים קודמים שלו ושל אחרים והציג מודל מקורי לאופן שבו ידע נצבר במדע באמצעות גיוס בעלי ברית מסוגים מסוימים, לאופן התנהלותם של מבחני כוח (trials of strength), ולאופן שבו טענות ופיסות ידע מסוימות הופכות למוסכמה ("קופסה שחורה") כאשר רוב מכריע של מי שעוסק בתחום מקבל אותן.¹ לאטור הדגיש שפיסות ידע אלו אינן עומדות בפני עצמן, אלא מקבלות את התוקף שלהן מהחיבור לרשת של פיסות ידע אחרות, למתודולוגיות שהפיקו אותן ולשימוש בהן בייצור ידע נוסף ובטכנולוגיה. עוד הוא הדגיש שההסבר לאופן התקבלותו של ידע חייב לעקוב אחר המאבק שהוביל לכך ולא להסתמך על "נכונותו" בעיני אלה שכבר קיבלו אותו כנתון. זה מה שנקרא "עקרון הסימטריה": צריך להבין את מערך הטיעונים כפי שהוא היה בעת המאבק בין טיעונים מנוגדים ואת המשמעויות שהשחקנים השונים ייחסו לבעלי הברית השונים בעת המאבק. צריך להתייחס באופן סימטרי גם למי שניצח וגם למי שהפסיד. אי אפשר לטעון שגישה מסוימת ניצחה כי היא הייתה "נכונה", כי עצם הנכונות שלה (בעינינו, בדיעבד) היא התוצאה של המאבק, ובמקרים רבים היא גם ננטשת מאוחר יותר לטובת גישה אחרת או לטובת ידע שכולל גם מרכיבים של הגישות שהפסידו. ידע שהתקבל אינו בהכרח נכון; הוא רק נראה משכנע בעיני מי שקיבלו אותו בנקודת זמן מסוימת, ובהמשך הוא עשוי להשתנות, אך ככל שהוא משולב ומשוקע בפריטי ידע וטכנולוגיה רבים יותר כך קשה יותר לערער עליו. אלה הן כמה נקודות עיקריות בגישת השחקן-רשת, אבל קשה להתחרות עם לאטור, ועדיף לקרוא את *Science in Action* כדי להבין אותה לעומק.

ההסתכלות של לאטור מזכירה במידה רבה את הטענות של תומאס קון (1977), אך היא אינה מוגבלת רק לגישות-על, "פרדיגמות"; אפשר להחיל אותה על תהליכי ייצור ידע בכל הרמות והמסגרות, מוויכוח על מבנה של מולקולה או התאמה של מבחן אישיותי מסוים ועד תיאוריות חובקות כול. למעשה, כפי שלאטור הראה בעבודותיו בהמשך, היא גם אינה מוגבלת לייצור ידע מדעי, ואפשר ליישם אותה להבנה של תהליכים חברתיים אחרים (יונאי, 1998; Latour, 2004, 2005, 2010, 2013). מדוע חשתי שלאטור מרחיק לכת? עם כל ההתלהבות האינטלקטואלית שלי מספרו הטרי התקשיתי לקבל את התנגדותו להסברים מקרו-חברתיים של ידע מדעי. הבנתי את ההתנגדות שלו להפשטות מרקסיסטיות למחצה, שמסבירות בדיעבד איך הידע המדעי בדיסציפלינה כלשהי משרת את האינטרסים של בעלי ההון והעוצמה, אבל סברתי שלסוציולוגיה צריך להיות אותו כוח שיש למדעי הטבע ליצור מושגים מופשטים כדי להסביר מציאויות מורכבות. לאטור לא חשב שיש הבדל

1 מהו "רוב מכריע"? במחשבה של לאטור לא יכולה להיות לכך תשובה מדויקת. בפועל, בשלב מסוים מתעלמים מחוקרים שאינם מקבלים את דעת הרוב; הדבר תלוי במשאבים ששחקנים שונים מצליחים לגייס וביכולתם הדיפרנציאלית לשכנע בעלי ברית חזקים.

מהותי בין מדעים שונים, ולכן לא הבנתי למה מדעני חברה אינם יכולים, אליבא דלאטור, להמציא מושגים כמו "מעמד" ו"אינטרס" כדי להסביר באמצעותם מציאויות ותהליכים חברתיים, כפי שפיזיקאים המציאו מושגים כמו "אטום", "אנרגיה" ו"כוח" כדי להסביר התנהגויות של גרמי שמים וגופים בליסטיים. כאמור, "אינטרסים" היו ליבת ההשערה שלי לגבי התפתחות הידע במדע הכלכלה במהלך המאה ה-20.

כשכתבתי את הצעת המחקר שלי התייחסתי ללאטור כאל אחד החוקרים המובילים בסוציולוגיה של מדע באותה תקופה, אך לא ראיתי איך אוכל להיעזר מעשית בעבודותיו הראשונות, ו"Science in Action" רק יצא לאור באותה שנה. אבל הדוקטורט שלי השתנה ביום שבו התחלתי את המחקר בפועל. כדי להבין כיצד מדע הכלכלה הפך במהלך המאה ה-20 למדע דדוקטיבי, שהבסיס שלו הוא בדיקה מתמטית של שינויים היפותטיים במשתנים כלכליים בסיסיים, החלטתי לקבל תמונה בלתי אמצעית על מצב הידע הכלכלני לאחר מלחמת העולם הראשונה. שלפתי אפוא את הכרכים של ארבעת כתבי העת העיקריים בתחום שהתפרסמו באנגלית בשנות העשרים, ובתוך שעות מספר הבנתי שהתמונה שהייתה לי לגבי מדע הכלכלה במחצית הראשונה של המאה ה-20 – תמונה שגובשה על בסיס עשרות ספרים בהיסטוריה של חשיבה כלכלנית – שגויה לגמרי. הבנתי שמה שקראתי באותם ספרים מסופר דרך עיני המנצחים, ושגם המפסידים – בעיקר הכלכלנים המרקסיסטיים והמוסדיים – כתבו את ההיסטוריה של הדיסציפלינה שלהם מתוך מודעות להגמוניה העולמית של הגישות הניאו-קלאסיות המתמטיות שעלו לגדולה אחרי מלחמת העולם השנייה.

ההבנה הזאת הבהירה לי שלפני שמחפשים קשרים בין אינטרסים כלכליים לידע כלכלני חייבים לזהות מה באמת קרה במדע הכלכלה, ולכן הדוקטורט שלי עסק בסופו של דבר במאבקים על נפש הכלכלה, ככותרת ספרי (Yonay, 1998). כלומר, תיארתי את הוויכוחים שנתגלעו בדיסציפלינה הכלכלנית בין שתי מלחמות העולם לגבי מטרותיה ושיטותיה. זה אולי נשמע מעניין, אבל הייתה בעיה אחת: זו הייתה היסטוריה של רעיונות ולא סוציולוגיה. ארבעת הפרקים הראשונים שכתבתי זכו לתגובות פושרות מהוועדה שלי, וגם אני לא אהבתי אותם, והחלטתי להתחיל מחדש.

אבל איך? לשמחתי, המפגש עם לאטור בקורס של הווארד בקר עזר לי לחלץ טיעון סוציולוגי מתוך ההיסטוריה של החשיבה. הרעיון ששאלתי מלאטור ומחבריו היה המרכזיות של התרגום, אולי עקרון המפתח בתיאוריית השחקן-רשת. באופן כללי, עיקרון זה מבטא את ההבנה שבכל טענה שלנו אנו מתרגמים – "מפרשים", אם תרצו – ממצא מהתצפית או מהסקר שלנו, משמעות של מחקר קודם, טענה של תיאורטיקנית, תוצאה של גרסיה ליניארית וכולי וכולי, כדי לקדם אמירה שלנו. "העובדות אינן מדברות בעד עצמן" – זה היה אחד המשפטים שוברי המוסכמות של לאטור, משפט פשוט אבל משנה תודעה. המציאות זקוקה למדעניות שיגידו מהי, וכשמדענית אחת נשענת על ממצא של מדענית אחרת, היא בהכרח מפרשת ומתרגמת את הממצא לטענה שהיא בונה. בכל מהלך שאנו עושים, מתודולוגית, עובדתית, ארגונית, פוליטית – אנו יוצרים עוד חוליה בשרשרת של תרגומים, והחזק של הטענה שלנו, כלומר הקושי להחליף אותה בטענה אחרת – או במילים אחרות, הביטחון שלנו שהיא "האמת" – תלוי בחזק של כל חוליה.

ניתוח של שיח מתודולוגי לא היה אולי הדבר שהמחקר בגישת השחקן-רשת הציב בראש מעייניו. בתצפיות הממושכות שערכו לאטור ועמיתיו על העשייה היומיומית של

מדענים, תצפיות שמהן צמח תחום לימודי מעבדה (laboratory studies) והיה לגישה חדשנית למחקר ב־SSK, הם רצו להראות מה מדענים עושים (Latour & Woolgar, 1979). אבל למרות הדגש על המעבדה בכינוי של מסורת זו, לאטור הדגיש שסוציולוגיה של מדע צריכה לעקוב אחרי כל מה שהמדענים עושים, כולל הגשת הצעות מחקר, מפגש עם נציגים של התעשייה והגופים הרגולטוריים, גיוס תלמידי מחקר ועוד ועוד (Latour, 1987, Chapter 4). כתיבה על מטרות הדיסציפלינה ומהותה היא פעילות שמדענים בכל התחומים מקדישים לה מחשבה מעמיקה וזמן רב; היא חלק אינהרנטי מדיונים בכל הדיסציפלינות, היא משפיעה על סטודנטיות שצריכות להחליט איפה להתמחות, והיא משפיעה על האופן שבו חוקרים ניגשים למחקר. לפיכך מוצדק לחקור אותה גם במסגרת המסורת של לימודי המעבדה. הקריאה בכתבי העת של הכלכלנים וניתוח הוויכוחים התיאורטיים והמתודולוגיים ביניהם המחישו לי את הטענה הזאת, וניתוח זה הפך להיות הצייר המרכזי בדוקטורט שלי ואחר כך גם בספרי.

גם כלכלנים מוסדיים וגם כלכלנים ניאוקלאסיים – הבחנה שגם עליה ערערתי בספרי, אבל נתייחס אליה לרגע כאל עובדה – טענו שהם ממשיכים את דרכו של אדם סמית; שני המחנות טענו שאם סמית היה חי במאה ה־20, הוא היה מצטרף אליהם. הם תרגמו אותו בדרך שחזקה את הרשת שהם כוננו. גם כלכלנים מוסדיים וגם כלכלנים ניאוקלאסיים תרגמו עקרונות מדעיים שהצליחו בפזיקה ובביולוגיה כדי לבסס את הטענה שלהם שהם עושים "מדע". גם כלכלנים מוסדיים וגם כלכלנים ניאוקלאסיים תרגמו את המשבר הכלכלי הגדול כך שהיה "ברור" שהוא הוכיח את עמדתם, ושני המחנות אמרו שהם יודעים איך לחלץ את הכלכלה מהמשבר. במקום לומר שהשפל הגדול הוכיח שהתיאוריה הניאוקלאסית לא נכונה, למדתי לומר שהכלכלנים המוסדיים שכנעו אנשים רבים יותר בטענה שהשפל הכלכלי הגדול מראה שהכלכלה אינה יכולה להסתדר מעצמה. זו לא עובדה! זה תרגום מסוים של המציאות, תרגום שקנה לו יותר מאמינים מהתרגום שג'וזף שומפטר וכלכלנים אחרים בהרווארד, למשל, הציעו באותן שנים, כשטענו כי המשבר דווקא מוכיח את הנזקים שגרמה התערבותה של הממשלה בכלכלה בשנות העשרים (Brown et al., 1934). למה התרגום הזה הצליח יותר? התשובה מחייבת מחקר שמתחקה אחר אנשים, קשרים, כספים ורעיונות. התוצאות אינן נתונות מראש בשל יחסי כוח, אלא תלויות באופן שבו שחקנים שונים מתרגמים את כל המרכיבים הללו.

הדוקטורט שלי נשאר בתחום של ניתוח ויכוחים בכתב, אבל הקריאה הנרחבת של הוויכוחים שהתנהלו אז ושל הספרות המשנית עליהם הבהירה לי שטענות פשטניות על קשר בין רעיונות הגמוניים במדע הכלכלה ובין אינטרסים קפיטליסטיים אינן מספקות הסבר טוב דיו להתגבשותם ולניצחונם של רעיונות אלו. את האגודה הכלכלנית האמריקאית ייסדו בתקופה הפרוגרסיבית של סוף המאה ה־19 מי שהתנגדו נחרצות לתפיסות שמרניות ולשליטה של הברונים השודדים. אבות מדע הכלכלה בארצות הברית היו חלוצים בקידום הסדרי רווחה במדינות כמו ויסקונסין וניו יורק, ובזמן הניו דיל הם הרחיבו אותם לזירה הפרדלית. ג'ון מיינרד קיינס נלחם כל הזמן בְּדוגמות של האוצר הבריטי, שהיו מקובלות על בעלי ההון הבריטים. יותר מכול אהובה עליי הדוגמה של הקריאות להחרים את ספר הלימוד של פול סמואלסון (Samuelson, 1951) – הספר שלימים הפך לשגריר מדע הכלכלה האמריקאית ה"קפיטליסטית" בכל העולם, גם בישראל (סמואלסון, 1962) – בטענה שהוא

מקדם שלטון קומוניסטי, שכן הספר הזה הכניס לראשונה את הכלכלה הקיינסיאנית ללימודי כלכלנות בארצות הברית וקרא למעורבות ישירה וקבועה של הממשלה בוויסות הפעילות הכלכלית הכוללת.

אבל הדבר העיקרי שהבנתי הוא שגם הקפיטליסטים וגם המדינה, גם העובדים וגם "הציבור הרחב" – אף גורם אינו יכול לחשוב על האינטרס שלו, ובעצם גם לא לדעת שהוא "גורם", בלי שני תהליכים מהותיים. התהליך האחד הוא הגדרת האינטרס, כלומר ארטיקולציה של הרצונות לכדי מושג מופשט שאפשר לפעול למענו בטענה שזה מה ש"הם" רוצים – הקפיטליסטים, או העובדים, או "הציבור", או כל גורם אחר שאנו מדברים בשמו; התהליך השני הוא איסוף עובדות ופרשנותן כדי לענות על השאלה מה מקדם את האינטרס כפי שהוגדר. אינטרסים אינם יכולים לשמש הסבר אובייקטיבי חיצוני של ידע כלכלני (או מדעי באופן כללי), כי מישו צריך לקבוע מהם האינטרסים של גורמים שונים, וקודם לכן צריך בכלל לקבוע מי הם "הגורמים", מי הקבוצות שיש להן אינטרס נבדל. וכאשר קבוצה מסוימת משתכנעת שהיא ממשית ושיש לה "אינטרס", היא צריכה להבין (כלומר, לחשוב שהיא מבינה) איך הדברים עובדים "באמת" כדי לקדם את האינטרס הזה. היא חייבת לברר מה תהיינה ההשלכות של צעדים שונים, או מה יקרה אם לא נעשה כלום. כדי לדעת איך הדברים עובדים "באמת", השחקנים צריכים מדענים – כלכלנים, במקרה שלי – שיחקרו את זה. מה פירוש "צריכים"? לפי גישת השחקן־רשת, פירוש הדבר שהם שוכנעו שכלכלנים מבינים בכך יותר מהם. וזה כמובן קשור לכך שכלכלנים כמו קיינס וסמואלסון הצליחו לשכנע את השחקנים האלה שיוכלו לקדם את מטרותיהם בעזרת המודלים הכלכליים שלהם.

זה לא אומר שהמחקר מתנהל בחלל ריק וששחקנים בעלי כוח מחוץ לעולם הכלכלה האקדמית אינם מנסים להשפיע על התוצאות לפי מה שהוא, לדעתם, האינטרס שלהם. אבל אם השחקנים הפוליטיים מפעילים כוח רב מדי, הכלכלה עלולה לא להישמע להם, והם עצמם עלולים להיפגע ממשברים כדוגמת השפל הגדול של 1929 או המשבר הפיננסי של 2008.

אני חושב שבשלב זה הבנתי כי הדברים שהרגשתי שלאטור הגזים בהם ב־*Science in Action* הם בעצם הדרך שלו, של גישת השחקן־רשת, לצאת מהמלכוד של דיונים קודמים בסוציולוגיה ובפילוסופיה של מדע. לאטור היה שותף לרעיונות SSK באשר להבניה חברתית של ידע מדעי, שהדגישו כי העובדות אינן מכתובות הכרעות מדעיות מפני שהפרשנויות של העובדות תלויות בגורמים חברתיים. אבל הוא התנגד ל"תוכנית החזקה" (strong programme) של אסכולת אדינבורו (ויש המוסיפים אסכולת באת'; דייוויד בלור, בארי בארנס, דונלד מקנזי, הארי קולינס ואחרים), שלפיה את ההכרעות במאבקים מדעיים צריכים הסוציולוגים להסביר רק באמצעות אינטרסים חברתיים. לכן בשלב מסוים הוא הפסיק את השימוש במושג "הבניה חברתית" ועבר לדבר על "הבניה"; ידע מדעי הוא מובנה, וההבניה עצמה היא כמובן תהליך חברתי, אבל הידע מובנה לא רק על ידי שחקנים אנושיים אלא גם על ידי שחקנים לא אנושיים.

המהלך של לאטור היה מהפכני. קודם אליו, סוציולוגים ופילוסופים של מדע התווכחו אם ידע מדעי – בניגוד לכל סוג ידע אחר – מתפתח כתוצאה מהסתמכות על עובדות ועל לוגיקה בלבד (internalism, הסבר על ידי גורמים פנימיים לתהליך המדעי) או שיש

גם השפעות "חיצוניות", השפעות של גורמים מחוץ למדע, כמו אינטרסים ויחסי כוח (externalism). רוב הפילוסופים הפוזיטיביסטיים והריאליסטיים התנגדו לתוכנית החזקה, וטענו שהרלטיביזם הנובע ממנה מערער את התוקף של המדע ונותן לגיטימציה לכל מיני תיאוריות מופרכות; "הכול הולך" (Laudan, 1990). האקסטרנליסטים בנו על מקרים היסטוריים שהראו בצורה משכנעת (גם בעיני רבים ממתנגדיהם) שהידע המדעי הושפע לא פעם מאמונות דתיות, מאינטרסים פוליטיים, מתפיסות מעמדיות, מגזענות ומסקסיזם, אבל המסקנות שלהם הטרידו את כל מי שראה במדע מכשיר לקביעת מדיניות רציונלית. בכלכלה המחלוקת הייתה ברורה: האם הכלכלנים מצביעים על עובדות ומתווים מדיניות רציונלית לטובת החברה כולה, או שהם מספקים לבעלי הכוח כלים לממש את האינטרסים שלהם ולהצדיק את עושרם וכוחם?

המהלך של לאטור היה מהפכני כי הוא דחה את עצם הניגוד בין גורמים פנימיים למדע ובין גורמים חיצוניים לו. כל שיקול, כל טענה, כל "עובדה" שבה אנו כסוציולוגים משתמשים בשביל להסביר תהליכים חברתיים הם משהו שהובנה באופן חברתי, תרגום שסוכן אנושי נתן לאלמנט מסוים במציאות. עם זאת, לא הכול הולך! הצגות מסוימות של הטבע עלולות להתנגש במציאות ולהתנפץ. גם לטבע יש סוכנות, קבע לאטור בטענה שעוררה הרבה אי-הבנה והתנגדות. מתיאוריה על רשת של actors עברה האסכולה הפריזאית לדבר על רשת של actants, פעלנים - שחקנים אנושיים ולא אנושיים גם יחד.

הרעיון של שחקנים לא אנושיים אינו שצדפות או מעצור לדלת - שתי דוגמאות מפורסמות מהמאמרים של לאטור וקאלון (Callon, 1986;² Johnson, 1988) - חושבים איך לפעול כמו בני אדם, אלא שהם פועלים. הטענה שיש להם סוכנות נועדה להבהיר שלשחקנים אנושיים אין כוח בלתי מוגבל, גם אם הצבא, המפלגה או בעלי ההון עומדים מאחוריהם ומפעילים את כל הכוח שבידיהם. הסוכנות של החיטה שהשלטון הסובייטי ניסה לטפח בשנות השלושים באופן סביבתי בשל התנגדותו לגנטיקה ה"בורגנית" לא שיתפה פעולה: היבולים לא גדלו מספיק (Joravsky, 1986). החלקיקים התת-אטומיים לא התנהגו על פי המודלים שהפיזיקאים הגרמנים פיתחו תחת השלטון הנאצי במקום תיאוריית היחסות ומכניקת הקוונטים ה"יהודיות" (Walker, 1995; Beyerchen, 1977; Ball, 2014). ההשקעות בכלכלה לא גדלו, אף שהריבית ירדה - בניגוד למה שהתיאוריה הכלכלית צפתה ב-1929 (קיינס, 2006).

הסוציולוגים הבריטים טענו שלאטור חוזר לתיאוריות הישנות, שלפיהן ידע מדעי תלוי בעובדות ותו לא (Collins & Yearley, 1992a, 1992b), אבל זה ממש לא הסיפור. לאטור וחבריו התעקשו - וזו לדעתי אחת התרומות העיקריות של לאטור לסוציולוגיה של ידע - שאין תיאוריות "נכונות" הנשענות רק על עובדות "נקיות" ותיאוריות מוטעות הנובעות מהתערבות של אינטרסים אנושיים "זרים" למדע. הידע שלנו - בסוציולוגיה כלכלית, בריבוד חברתי, בסוציולוגיה של מיניות, בפיזיקה, בתורת המשפט ובתיאולוגיה, ובעצם בכל דבר - צבוע באופן בלתי נמנע באנושיות שלנו ובחברתיות שלנו. זה לא פוסל

2 המאמר הזה של לאטור התפרסם תחת השם הבדוי ג'ים ג'ונסון לאחר שעורכי כתב העת הציעו ללאטור להחליף את שמות המקומות והאירועים במאמר למקומות ולאירועים המוכרים לקוראים אמריקאים. להסבר הפרקטיקה המאוד לא אופיינית הזאת ראו הערה 2 במאמר.

אותו, פשוט מפני שאין ידע אחר; הידע הוא חברתי במהותו. אבל החברה כוללת בתוכה גם אלמנטים לא אנושיים, ואי-אפשר להשאיר אותם מחוץ להסבר של הידע (Callon & Latour, 1992). הידע המדעי חזק יותר מצורות ידע אחרות, ויש לו כיום ביקוש רב³ כי הוא מתמודד עם הטבע, עם המציאות, ומתפתח תוך כדי מבחני כוח מול המציאות. בשל כך הוא עוזר לגורמים שונים להשיג את מטרותיהם.

המאבק סביב ההתחממות הגלובלית גרם ללאטור להכות על חטא שלא חטא. הוא חשש שהביקורת המוצדקת של כל השותפים למסורת ה-SSK על הפוויטיביזם נוכסה על ידי גורמים אינטרסנטיים, שהכחישו את ההתחממות וגייסו טענות "פוסט-מודרניות" כדי למנוע מדיניות שנשענה על מסקנות של המדעים הרלוונטיים ופגעה באינטרסים של תעשיות הקשורות לאנגריה פולטת פחמן (כפי שראשי התעשיות הללו הבינו את האינטרס שלהם). אני רוצה לחזור ולצטט מלאטור משהו שכבר תרגמתי וציטטתי בעברתי:

הסכנה אינה נשקפת מטיעונים אידיאולוגיים שמתחפשים לטענות עובדתיות – סכנה שבה למדנו להילחם כה טוב בעבר – אלא מחוסר אמון מופרז בדברים עובדתיים המתחפשים לטענות אידיאולוגיות. הקדשנו שנים כדי לגלות את הדעות הקדומות החבויות מאחורי טענות אובייקטיביות כביכול; האם עכשיו אנחנו צריכים לגלות את העובדות האמיתיות המסתתרות מאחורי האשליה של דעה קדומה? (יונאי, 2011, עמ' 203; במקור Latour, 2004, p. 227)

כתבתי את זה בסוף סקירה על ספרם המצוין של דניאל ממן וזאב רוזנהק על בנק ישראל. ממן ורוזנהק (2009) עושים היטב את מה שרבים מאיתנו אוהבים לעשות: להציב סימני שאלה סביב טענות של מומחים ומעצבי מדיניות, שיש להם אולי אינטרסים שאינם זהים לאינטרס הציבורי כפי שאנו מפרשים אותו (אולי גם בגלל האינטרסים של עצמנו). אנו חוששים מטיעונים אידיאולוגיים על "כוחות השוק" המתחפשים לטענות עובדתיות. "סוציולוגיה של חשד" היא הבסיס של הסוציולוגיה. "הקדשנו שנים כדי לגלות את הדעות הקדומות" החבויות מאחורי מודלים של התנהגות רציונלית ושוקיים תחרותיים. אבל מה לגבי העובדות האמיתיות? הנחות לגבי "שוקיים" שמגיעים לשינוי משקל באופטימום של רווחה חברתית ("יעילות פארטו") משמשות אולי להצדקת מדיניות שמקדמת רווחים של בעלי הון וחלוקה לא שוויונית ולא צודקת של עושר, אבל יש היצע של מוצרים שיצרנים מציעים, יש ביקוש לאותם מוצרים, והמחירים מגיבים על שינויים בהיצע ובביקוש. למרות כל החשדנות שלנו כלפי הידע הכלכלני, אנחנו צריכים לגלות את העובדות – הביקוש, ההיצע, הגורמים המשפיעים עליהם ועל המחיר, הרווחה של פרטים שונים בחברה וכיוצא באלה – המסתתרות מאחורי האשליה של האידיאולוגיה הניאו-ליברלית. אנחנו לא רוצים לקבל כל מה שכלכלנים אומרים לנו כתורה מסיני, אבל אנו גם לא רוצים לזרוק לפח ידע על הכלכלה שהלך והתחזק ככל שכלכלנים התעמתו זה עם זה, בחנו את הרעיונות שלהם מול עובדות חדשות, הגיבו על ביקורות והגיעו להסכמות – ידע שיכול לעזור לנו לקדם את הטוב הציבורי (בעינינו).

3 כתבתי בהתחלה שיש לו השפעה גדולה יותר מאשר סוגי ידע אחרים, אבל זו טענה שמחייבת בדיקה, מחשבה והגדרות ברורות, ולא ברור שהיא נכונה. לאטור היה בוודאי מסתייג ממנה, או לפחות מזהיר מפני הנחה מוקדמת שזה המצב.

המשמעות של תיאוריית השחקן־רשת היא רדיקלית עבור הסוציולוגיה. המודלים שלנו מניחים את קיומם של שחקנים חברתיים, וההסברים שלנו בנויים על אינטרסים שאנו מייחסים להם כאילו האינטרסים הללו ברורים ונתונים (בורדייה, 2005). למדנו על הבניה חברתית, אבל אנו מסתכלים על קבוצות אתניות ועל מגדר, על מיניות ועל מעמדות כאילו הם נתונים; ושוב ושוב אנו מופתעים כשהפועלים לא מצביעים כמו שרצינו, כשהמיליארדרים תומכים במופרע כמו טראמפ, כשהשנאה להומואים גברה דווקא לאחר ש"הבינו" (כלומר הבנו) שמשיכה מינית היא עניין ביו־רפואי ולא ניוון מוסרי (ובהזדמנות זו הצמידו להומואים גם את הלסביות וקבעו כי הן סוטות מיניות המאיימות כמוהם על הסדר החברתי), כשההומופוביה הארסית של שנות השבעים הפכה לחיבוך של המיינסטרים ולנייר הלקמוס של הליברליות בשנות האלפיים. יש אינסוף דוגמאות.

בגישת השחקן־רשת אין הפתעות, כי מלכתחילה הכול יכול להיות. אי־אפשר להבין משהו עד שלא חוקרים את התהוותו. הגמישות הזאת היא אולי הסיבה לכישלון המהפכה הלאטוריאנית.⁴ בינתיים. לנו הסוציולוגים קל יותר לבנות סיפור של אינטרסים ולהסביר למה הרעיונות השולטים הם תוצאה של יחסי כוח. תיאוריית השדה של פייר בורדייה תפסה הרבה יותר בסוציולוגיה האמריקאית, ובעקבותיה גם בישראל, כי במשחק התיאורטי של בורדייה (לפחות ביישומים המקובלים שלו) צריך לקבוע מהו השדה, מי השחקנים, ולהסביר שמי שניצח הצליח להגדיר לטובתו את ההון הסימבולי. במשחק של בורדייה השדות מוגדרים וברורים מראש, וכך גם השחקנים והאינטרסים שלהם, או לפחות מניחים אותם כאילו הם ברורים. אצל לאטור וחבריו המאבק בין רעיונות שונים כרוך בתהליכים המביאים להבניה של שדות, שחקנים ואינטרסים; אפשר להרחיב ולצמצם שדות, לחבר ביניהם או ליצור שדות חדשים, וכך גם לגבי שחקנים.⁵ כולנו יודעים ש"מזרחים" ו"אשכנזים", "מסורתיות" ו"ליברליזם" הם הבניות חברתיות, אבל כשאנו מבקשים לנתח תהליכים חברתיים אנו נוטים לשכוח זאת ולכתוב כאילו המזרחים הם במהותם מסורתיים והאשכנזים ליברליים. תיאוריות "קוויריות" שמניחות מראש שזהויות הן נזילות ומתגבשות תוך כדי פרקטיקה חברתית מקובלות בתחומים שוליים של הסוציולוגיה (למשל בסוציולוגיה של מיניות), אבל רחוקות מהמיינסטרים הסוציולוגי. ההשוואה בין הסוציולוגיה של בורדייה לחשיבה של תיאוריית הפעלן־רשת היא חיונית כדי להבין את המוגבלות של ניתוחים סוציולוגיים רבים שנשענים על בורדייה, אך במסגרת זו לא אוכל לפתח אותה, ואסתפק במה שכתבתי כדי להציע השוואה כזאת ככיוון שיש בו פוטנציאל לחשיבה תיאורטית בעתיד.

לסיים אחזור אל ברונו לאטור, האיש שאת מותו אנו מציינים כאן. כשהייתי במרכז לסוציולוגיה של חדשנות ב־École nationale supérieure de mines הרציתי על רעיון

4 גם במדע הכלכלה אפשר להצביע על כך שגישה שהציעה כלים מעטים וחזקים – הכלכלה הקיינסיאנית – דחקה הצידה גישה שהציעה ראייה רחבה יותר אבל כתוצאה מכך גם קשה יותר ליישום, הכלכלה המוסדית. מאמר יפה שנשכח שלא בצדק דן באפשרות שזו הסיבה להיעלמות הכלכלה המוסדית ולניצחון הקיינסיאניזם בארצות הברית שלאחר מלחמת העולם השנייה; ראו Trachtenberg, 1983.

5 איני מדבר על סוציולוגיה צרפתית, כי במערך המבני של האקדמיה הצרפתית, "סוציולוגיה" בת זמננו מוגדרת על ידי המורשת של בורדייה.

שפיתחתי באותה עת. חשבתי להציג את השדה הכלכלני כשדה שמבוסס על סימביוזה בין התיאוריה הכלכלית – המאוד מופשטת, מתמטית ו"לא ריאלי", אבל עם הרבה יוקרה אקדמית – ובין מיומנויות פרקטיות מתמטיות וסטטיסטיות שנרכשות במחלקות לכלכלה במוסדות אליטיסטיים כמו הרווארד, MIT ושיקגו. סימביוזה כזאת היא בהחלט ברוח החשיבה של לאטור, אבל הטענה שהתיאוריה היא "לא ריאלי" הייתה חריגה גסה מכללי הניתוח של גישת השחקן-רשת, מכיוון שבמקום לשאול איך השחקנים בשדה קובעים מה ריאלי ומה לא, היא יצאה מההנחה שלי, חוקר שאינו שחקן בשדה, שהתיאוריה אינה ריאלי. אמרתי זאת מראש והצגתי את זה כתרגיל, אבל הקהל סירב להתיישר עם התרגיל שלי וקרע אותי לגזרים. בכל חיי האקדמיים לא הייתי קרוב יותר לבכי, וחזרתי למשרד שהועמד לרשותי עם הזנב בין הרגליים. כעבור כמה דקות שמעתי דפיקה בדלת; ברונו לאטור, הגורו בכבודו ובעצמו, נכנס, ביקש רשות לשבת ופתח בשיחת ניהומים. גם הוא בכה, כך הוא סיפר לי, בפעם האחרונה שהציג באותו פורום, וגם אותו קרעו לגזרים. היה לי קשה לדמיין שכך ינהגו כלפי מנהל המרכז והכהן הגדול של ה-ANT, אבל כך או כך, התרגשתי שהוא בא לנחם אותי ואולי גם המציא את הבכי שלו כדי להקל עליי.⁶ יהי זכרו ברוך; יהי זכרו בעבודתו שתחלחל לליבה של הסוציולוגיה ותעזור לנו להבין את המציאות שסביבנו.

מקורות

- בורדייה, פייר. (2005). *שאלות בסוציולוגיה* (בתרגום אבנר להב). רסלינג.
- יונאי, יובל. (1986). *האמנם אין מנוס? הבניית המציאות הכלכלית כמנגנון שליטה הגמונית* [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב].
- יונאי, יובל. (1998). *הדין בדבר נטייה חד-מינית: בין היסטוריה לסוציולוגיה. משפט וממשל*, 7, 586-531.
- יונאי, יובל. (2011). *בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאוליברלי* [ביקורת ספר]. *סוציולוגיה ישראלית*, יג(1), 203-200.
- מזן, דניאל, וזאב רוזנהק. (2009). *בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאוליברלי*. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- סמואלסון, פול א. (1962). *תורת הכלכלה* (בתרגום מ' אטר). סטימצקי.
- קון, תומס ס'. (1977). *המבנה של מהפכות מדעיות* (בתרגום יהודה מלצר). המכון הישראלי לפואטיקה ולסמיוטיקה.
- קיינס, ג'ון מיינרד. (2006). *התיאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף* (בתרגום יצחק טישלר). מאגנס.
- Ball, Philip. (2014). *Serving the reich: The struggle for the soul of physics under Hitler*. University of Chicago Press.
- Barnes, Barry. (1977). *Interests and the growth of knowledge*. Routledge and Kegan Paul.

6 בהתכתבות עם מישל קאלון שנערכה תוך כדי כתיבת דברים אלו, הוא אימת שאכן היה אירוע שבו לאטור פרץ בבכי בעקבות ביקורת שהוטחה בו בסמינר סגל במרכז.

- Becker, Howard S. (1961). *Boys in white: Student culture in medical school*. Transaction Books.
- Becker, Howard S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. The Free Press.
- Becker, Howard S. (1982). *Art worlds*. University of California Press.
- Becker, Howard S. (1998). *Tricks of the trade: How to Think about your research while you're doing it*. University of Chicago Press.
- Beyerchen, Alan D. (1977). *Scientists under Hitler*. Yale University Press.
- Bloor, David. (1976). *Knowledge and social imagery*. Routledge and Kegan Paul.
- Bloor, David. (1984). The strengths of the strong programme. In James R. Brown (Ed.), *Scientific rationality: The sociological turn* (pp. 75–94). Reidel.
- Brown, Douglass V., Edward Chamberlin, Seymour Harris, Wassily Leontief, Edward Mason, Joseph Schumpeter, & Overton Taylor. (1934). *The economics of the recovery program*. Whittlesey House.
- Callon, Michel. (1986). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St. Brieuç's Bay. In John Law (Ed.), *Power, action and belief: A new sociology of knowledge* (pp. 196–229). Routledge & Keagan Paul.
- Callon, Michel, & Bruno Latour. (1981). Unscrewing the big Leviathan: How actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so. In Karin Knorr-Cetina & Aaron V. Cicourel (Eds.), *Advances in social theory and methodology: Toward an integration of micro-and macro-sociologies* (pp. 227–303). Routledge and Kegan Paul.
- Callon, Michel, & Bruno Latour. (1992). Don't throw the baby out with the Bath school! A reply to Collins and Yearley. In Andrew Pickering (Ed.), *Science as practice and culture* (pp. 343–368). University of Chicago Press.
- Collins, Harry M., & Steven Yearley. (1992a). Epistemological chicken. In Andrew Pickering (Ed.), *Science as practice and culture* (pp. 301–326). University of Chicago Press.
- Collins, Harry M., & Steven Yearley. (1992b). Journey into space. In Andrew Pickering (Ed.), *Science as practice and culture* (pp. 369–389). University of Chicago Press.
- Johnson, Jim. (1988). Mixing humans and nonhumans together: The sociology of a door-closer. *Social Problems*, 35(3), 298–310.
- Joravsky, David. (1986). *The Lysenko affair*. University of Chicago Press.
- Latour, Bruno. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno. (2004). *Politics of nature: How to bring the sciences into democracy* (Catherine Porter, Trans.). Harvard University Press.

- Latour, Bruno. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
- Latour, Bruno. (2010). *The making of law: An ethnography of the conceil d'etat* (Marina Brilman & Alain Potage, Trans.). Polity.
- Latour, Bruno. (2013). *An inquiry into modes of existence* (Catherine Porter, Trans.). Harvard University Press.
- Latour, Bruno, & Peter Weibel (Eds.). (2002). *Iconoclasm: Beyond the image wars in science, religion and art*. MIT Press.
- Latour, Bruno, & Steve Woolgar. (1979). *Laboratory life: The social construction of scientific facts*. Princeton University Press.
- Laudan, Larry. (1990). *Science and relativism: Some key controversies in the philosophy of science*. University of Chicago Press.
- Merton, Robert King. (1973). *The Sociology of science: Theoretical and Empirical Investigations* (Norman W. Storer, Ed.). The University of Chicago Press.
- Samuelson, Paul A. (1951). *Economics: An introductory analysis*. MacGraw-Hill.
- Shapin, Steven, & Simon Schaffer. (1985). *Leviathan and the air-pump: Hobbes, Boyle, and the experimental life*. Princeton University Press.
- Trachtenberg, Marc. (1983). Keynes triumphant: A study in the social history of economic ideas. *Knowledge and Society*, 4, 17–86.
- Walker, Mark. (1995). *Nazi science: Myth, truth, and the German atomic bomb*. Harper Collins.
- Yonay, Yuval P. (1998). *The struggle over the soul of economics: Institutional and neoclassical economists in America between the wars*. Princeton University Press.
- Zuckerman, Harriet. (1988). The sociology of science. In Neil J. Smelser (Ed.), *Handbook of sociology* (pp. 511–574). Sage.